

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

С. І. Климовський (Київ)

Медаль Януша Радзивілла як свідчення про середньовічний герб Києва

Автор дійшов висновку, що «куша» як єдиний загальний міський герб Києва функціонувала з кінця XV ст. до другої половини XVII ст. Лише після входження України до складу Російської держави вона була замінена зображенням архангела Михаїла, котре з деякими змінами було запозичене з герба Київського воєводства Речі Посполитої. Присутність же зображення ангела на воєводському гербі може бути пояснена давнім культом бога-воїна.

Минулого року в колекції Музею історії Києва з'явилася цікава пам'ятка часів національно-визвольної війни на Україні — медаль, викарбувана на замовлення литовського польного гетьмана Януша Радзивілла з приводу взяття Києва його військом у 1651 р. Відомо, що така ж медаль є в збірках Ермітажу, Вроцлавського музею медальєрного мистецтва, а також у музеях Кракова, Кобехова та Мюнхена. Вона зроблена у 1651 р. в Гамбурзі відомим медальєром XVII ст. С. Дадлером. Певно, це одне з останніх карбувань, оскільки на медалі видно відбиток тріщини, що звичайно буває при псуванні штемпеля.

Перший, але не досить точний опис медалі зроблено у 1830 р. І. М. Даниловичем¹. 1845 р. у каталозі Е. Рачинського був вміщений опис медалі, яка зберігається в Ермітажі². Золотий та срібний випуски її зафіксовані у каталозі Е. Гуттен-Чапського, що вийшов у 1871 р.³ Та найдокладніший опис медалі (з Ермітажу) вміщено у великій праці Я. І. Смирнова, котрий ідентифікував автора серії малюнків Києва 1651 р. з голландським художником Абрагамом ван Вестерфельдом. Останній, працюючи довгий час у Радзивілла, перебував у Києві під час зазначених подій. Я. Смирнов довів, що Вестерфельд був автором малюнка-ескізу до медалі⁴. У зв'язку з цим необхідно також згадати мистецтвознавчу працю А. Венціка, присвячену творчості талановитого медальєра С. Дадлера⁵.

Оскільки далі доведеться посилатися на зображення, вміщене на медалі, наведемо його стислий опис.

Медаль являє собою срібний диск діаметром 68 мм. Гурт (обріз) у неї гладенький. Головний сюжет зображених на ній подій побудовано

¹ Danyłowycz J. Medale Radziwiłłowskie. Gabinety Nieświeżski i Charkowskie // Tygodnik Petersburski.— 1830.— N 38, 40.

² Raczynski E. Le Médaillier de Pologne. Cabinet medalow polskich.— Berlin, 1845.— N 134.— P. 114—119.

³ Hutten-Czapski E. Catalogue de la collection des médailles et monnaies polonaises.— St.-Pet.; Paris, 1871.— V. I.— P. 253—254; V. III.— P. 44.

⁴ Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII в. // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе.— М., 1908.— Т. 2.— С. 422—423.

⁵ Wiesiek A. Sebastian Dadler medalier gdański XVII wieku.— Gdańsk, 1962.— S. 124.

за допомогою алегорії, яка набула широкого розповсюдження у медальєрному мистецтві із середини XVII ст.⁶

На чільному боці медалі на фоні панорами Києва, що відкривається з лівого берега Дніпра, зображено польського короля Яна II Казимира у псевдоантичному вбранні з жезлом у руці. Під ногами у нього розкидані на землі луки та сагайдаки. Військове оточення короля тримає штандарти. На першому з них зображено орла (державний герб Польщі) у лавровому вінку, а над ним—ініціали короля «I» та «C.»;

на другому — «готський лев» (елемент герба Швеції). На третьому штандарті зображено «сніп» (сніп жита, перев'язаний стрічками, був гербом королівської родини Ваза, до якої належав і Казимир) з бюстом короля над ним. Четвертий — складається з трьох корон давнього шведського герба (Казимир, як і його батько, не мав наміру відмовлятися від прав на шведську корону). І, нарешті, на останньому в середині лаврового вінка вміщено австрійський герб Констанції — матері Я. Казимира.

З напівзруйнованої кам'яної брами назустріч королю виходить тріумфатор — Януш Радзивілл у римських обладунках з маршальським жезлом у лівій руці. Правою він тримає за руку жінку, яка стоїть на колінах, у європейському вбранні з короною на голові, що уособлює київську фортецю. За Радзивіллом з брами виходить юрба воїнів в антично-фантастичних костюмах, котрі тримають корогву з вершником (литовський герб «погоня»), прикрашену лавровим вінком, та штандарт з ініціалами Я. Радзивілла «J» та «R». В середині лаврового вінка сидить орел з трьома рогами — княжий герб Радзивіллів.

З небес злітають генії з пальмовим гіллям, вінцями та лавровими вінками у руках. Один з них, вбраний у довгий одяг, грає в сурму, до якої підвішено клаптик тканини, прикрашеної гранатами. Як вважає Я. І. Смирнов, це — символ Слави⁷.

Ще один, але вже безкрилий геній розташувався на брамі і тримає у руках гербовий щит із зображенням натягнутого лука з подвійною тятивою. Саме це зображення нас і цікавитиме далі.

Нижче на медалі у картуші розміщено напис латиною «Київська фортеця». У його завитках зображено літери «S» та «D». Такі ж літери є і на зворотному боці медалі біля нижнього щита. Це — підпис медальєра С. Дадлера.

Навколо всього зображення йде напис латинською мовою, що пояснює зміст події: «Київські зламані луки та бунтівні сагайдаки Рад-

⁶ Шукіна Е. С. Герадика в медальєрному мистецтві Німеччини XVII в. // Герадика. Матеріали та дослідження: Сб. науч. тр. Эрмитажа.— Л., 1987.— С. 84.

⁷ Смирнов Я. И. Указ. соч.— С. 211.

зивілл передає тобі, царю Казимире». Отже, на медалі зображено урочисту зустріч короля Речі Посполитої Яна II Казимира біля Золотої брами у Києві польним гетьманом литовським Янушем Радзивіллом, якому вдалося взяти місто 25 липня 1651 р.

Напівзруйнована споруда, вкрита травою, — славетні київські Золоті ворота у тому вигляді, в якому їх застав Вестерфельд у 1651 р. Немає нічого дивного, що він помістив браму на лівому березі Дніпра. Справа в тому, що не було і самої урочистої зустрічі, бо козаки зупинили коронне військо поблизу Білої Церкви. Не було тоді при війську і короля. Отже, зображене на медалі не відповідає дійсності.

Зауважимо, що і Радзивілл не був серед тих, хто першим ввійшов до Києва. Ще 23 липня місто, залишене козаками на вимогу митрополита С. Косова (якого, можливо, зображено на медалі), зайняв тринадцятий передовий загін литовських військ на чолі з В. Гонсевським. Пізніше це дало привід М. Венславському пародіювати напис на медалі, на що звернув увагу Я. Смирнов⁸.

Те, що в'їзд Радзивілла відбувся через Золоті ворота, не підлягає сумніву, оскільки це було дуже престижно. Адже саме через ці ворота в'їхав і Б. Хмельницький 23 грудня 1648 р.

Проте відобразити цю подію на медалі, не порушивши панорами Києва, було неможливо. Вестерфельд, щоб догодити своєму меценатові, знайшов вихід, перенісши Золоті ворота на лівий берег Дніпра. Такого висновку дійшов шляхом порівняння Золотих воріт на малюнках і на медалі Я. Смирнов⁹. На це вказує і безкрилий геній, який влаштувався на брамі і тримає в руках щит з кушею — гербом середньовічного Києва.

Зображення куші — стрілецької зброї захисників фортець, що була поширена ще за часів Київської Русі, добре відоме на печатках київського магістрату. Є згадки про неї і в авторів XVII—XVIII ст. Найдавніший документ, скріплений такою печаткою, датовано 1500 р.¹⁰

Щодо походження куші, то воно не викликає суперечок серед дослідників. Загальновизнано, що це зображення на печатці та гербі Києва з'явилося разом з отриманням ним магдебурзького права у XV ст. Взагалі зображення луків, стріл та іншої зброї притаманне середньовічній геральдиці міст України.

Поєднання на медалі цих зображень — генія на Золотій брамі, який тримає герб міста, та самого сюжету піднесення королю «зламаних київських луків» — має неабияке значення для дослідження питання про походження герба Києва, яке навряд чи можна віднести до найпростіших, особливо беручи до уваги майже повну відсутність як писемних свідчень, так і матеріальних пам'яток.

Певну плутанину у з'ясування цього питання вносить той факт, що в 1782 р. Геральдмейстерська комісія затвердила офіційний герб міста, на якому було зображено архангела Михаїла з піднятим мечем¹¹. Раніше його зображення служило гербом усїєї Київської землі. Саме в такій якості бачимо його вперше у «Титулярнику» 1672 р. («Великій государевій книзі»; або «Короні російських государів»).

Оскільки мотиви, якими керувалася Геральдмейстерська комісія, затверджуючи Києву саме цей герб, лишилися невідомими, то вже у XIX ст. дослідники цього питання опинилися в досить скрутному становищі. З ласки Катерини II архангел існував як герб міста, але якихось історичних обґрунтувань цьому факту не існувало. Отже, їх потрібно було знайти.

⁸ Там же.— С. 276.

⁹ Смирнов Я. И. Указ. соч.— С. 320—321, 422—423.

¹⁰ Румянцева В. В., Овсієнко О. Ф. Про давні герби Києва // Архіви України.— 1980.— № 3.— С. 64.

¹¹ Полное собрание законов Российской империи с 1649 г.— СПб., 1830.— Т. XXI, 1781—1783 гг.— С. 376.

Скоріше ідеологічне, ніж наукове обґрунтування йому спробувала дати православна церква. У 1825 р. митрополит Євген пояснив походження архангела Михаїла як зображення символу перемоги християнства над язичництвом. А оскільки ця знаменна подія сталася у Києві, звідки християнство «розлилося по всій Русі», то, на думку митрополита, цілком природним було вважати архангела символом Києва¹². На жаль, якихось ґрунтовніших доказів на користь цієї тези митрополит не навів. Проте це не завадило тогочасній православній церкві узяти її на озброєння, чим справу було лише ускладнено.

Дещо з іншого боку спробував підійти до розв'язання цього питання М. О. Максимович, який висловив припущення, що архангел Михаїл веде свій початок від монастиря, який був заснований першим на Русі митрополитом Михаїлом на честь архістратига Михаїла¹³. Але оскільки з першим митрополитом не все до кінця з'ясовано, так само як й із заснованим ним монастирем, то ця гіпотеза зазнала певних змін. У трохі змінених формі її наводять М. Гломозда та О. Павловський, вважаючи, що архангел, або архістратиг Михаїл, був духовним патроном київського князя Святополка-Михайла Ізяславича, який 1108 р. збудував у Києві собор Михайлівського Золотоверхого монастиря. «Ймовірно,— пишуть вони,— вже з того часу покровитель воїнів і символ перемоги над язичництвом Михайло вважався також покровителем Київської землі, що і дозволило його зображенню стати місцевим гербом»¹⁴.

Однак з таким поясненням важко погодитися. По-перше, наявність у XII ст. монастиря, тезименого з гербом міста XVIII ст., ажнік не є свідченням того, що саме це зображення функціонувало як герб у XII ст. чи пізніше.

По-друге, не все гаразд складається й із самим монастирем, оскільки він був заснований близько 1060 р. на честь перемоги над тороками ще Ізяславом-Дмитрієм Ярославичем, батьком Святополка, і названий Дмитрієвським (у XIX ст. в архієрейському садку ще зберігалися залишки церкви св. Дмитрія — патрона Ізяслава). У 80-ті роки XI ст. брат Святополка Ярополк Ізяславич заклав у монастирі ще й церкву св. Петра, яка лишилася незакінченою через загибель князя у 1086 р. І лише через 50 років Святополк збудував на території монастиря Михайлівський Золотоверхий собор.

Важко також назвати стосунки Святополка з киянами приятними. Досить тільки нагадати обставини здобуття ним київського столу, а також повстання, яке вибухнуло в місті одразу по його смерті. Виходячи з цього, важко уявити, що патрон нелюба-князя, нав'язаний монастиреві, що вже мав власну історію, міг припасти до душі киянам і став символом Київської землі, а пізніше — і міста.

До цього слід додати ще й те, що Святополк вносив значні кошти на користь монастиря, прагнучи піднести його вище Печерської лаври, що, природно, викликало протидію з її боку. Під протегуванням Святополка монастир перебував тільки п'ять років, і цілком ймовірно, що по смерті князя лаврське духовництво зробило все можливе, щоб запобігти піднесенню конкурента (щодо цього в Іпатьєвському літопису маємо неповну згадку про спробу перейменування ним монастиря у 1128 р. на св. Петра). В усякому разі після татарської навали монастир зник з літописів, хоч є припущення, що він продовжував існувати і пізніше як Дмитрієвський.

Лише у 1496 р. згадка про нього з'явилася у грамоті київського воеводи Дмитра Путятича, де вказувалося, що монастир знаходиться

¹² Киевские губернские ведомости.— 1825.— № 4.— 26 янв.

¹³ Максимович М. А. Собрание сочинений.— Киев, 1877.— Т. 12.— С. 103.

¹⁴ Гломозда М., Павловський О. Українська національна символіка: походження, традиції, доля.— К., 1989.— С. 11.

у віданні старця Івана Смолянина й перебуває у занепаді. Певне піднесення його сталося лише за ігумена Макарія у 20-ті роки XVI ст.

Ці обставини також не дають ніяких підстав вважати, що архангел Михаїл, пов'язаний з тезіменним монастирем, міг існувати у XVI—XVII ст. як герб Києва. Отже, наведена гіпотеза поки що не має під собою жодного фактологічного чи логічного доказу.

Більш наукове пояснення походженню архангела Михаїла прагнув дати у 1855 р. відомий вітчизняний дослідник О. Б. Лакієр, який спробував пов'язати його зображення з князівськими печатками XII—XIII ст.¹⁵ Стало вже традицією, посилаючись на М. П. Лихачова, доводити, що на наведеній О. Б. Лакієром печатці київського князя Мстислава зображено не архангела Михаїла, а Федора Стратилата¹⁶. Та це аж ніяк не міняє справи; бо на сьогодні відомо набагато більше печаток із зображенням архангела Михаїла, ніж Лакієру у середині XIX ст., які походять з найрізноманітніших місць, і насамперед, з новгородського Городища.

Однак залучення князівських печаток до вивчення питання про герб Києва є досить проблематичним з багатьох причин.

По-перше, Київ, як і інші давньоруські міста, на відміну від Новгороду, у той період не мав юридичного статусу, а отже, і відповідних атрибутів — герба та печатки. Процес утворення міських гербів на Україні припадає на XV ст. і пов'язаний з наданням їм магдебурзького права. Отже, 300 років, що лежать між обома періодами, ажнік не зв'язані в єдиний ланцюжок. Якщо навіть припустити, що Київ у XII—XIII ст. мав якісь власні атрибути, то вони насамперед мали б відрізнятися від князівських, що ажнік не свідчить на користь архангела.

По-друге, треба взяти до уваги і особливості процесу становлення сфрагістики у Південній Русі. Як вважає В. Л. Янін, 1113 рік — рік смерті Святополка та здобуття київського столу Володимиром Мономахом — є датою завершення першого етапу розвитку вітчизняної сфрагістики. До 1113 р. ще використовувався архаїчний тип печатки з умовним портретом власника та старим князівським знаком — тризубом і водночас за візантійською традицією — зображення святого, патрона, князя та відповідного напису на зворотному боці. Після, за Володимира Мономаха, значного поширення набула печатка із зображенням двох святих — тих, імена яких були дані князеві та його батькові¹⁷. Отже, печатка набула характеру максимального зближення з особистістю власника, а не з територією. У тому ж напрямі йшов і розвиток західноєвропейської геральдики, на відміну від геральдики північно-східних руських земель.

Слід звернути увагу на одну досить важливу обставину. У XII—XIII ст. висла печатка на півдні Русі поступово зникає. Її місце зайняла прикладна печатка від персня¹⁸. Таким чином, у цьому регіоні печатка також максимально ототожнювалася з особою власника, але у найдавнішій, первісній формі. Тому важко припустити, що князівські персні-печатки справляли безпосередній вплив на становлення міської символіки.

По-третє, зображення архангела Михаїла на печатках Святополка досить різниться з пізнішим зображенням і має інший зміст. Адже ж на печатках Святополка архангел тримає не меч, а ознаки князівської гідності — жезл та сферу. До того ж, постає запитання, чому виключно Києву мав належати цей символ? Адже ще раніше Святополк князував у Полоцьку, Новгороді та Турові, користуючись тим же зобра-

¹⁵ Лакієр А. Б. Русская геральдика.— М., 1990.— С. 68—69.

¹⁶ Лихачев Н. П. Материалы для истории византийской и русской сфрагики.— Л., 1928.— Вып. 2.— С. 12—19.

¹⁷ Янін В. Л. Актовые печати древней Руси.— М., 1970.— Т. 1.— С. 157.

¹⁸ Там же.— С. 158.

женням. Таким чином, і ці міста, якщо дотримуватись логіки, мають аналогічні права на архангела.

Додамо, що й серед відомих князівських печаток зображення архангела Михаїла ажніяк не посідає чільного місця. Кількісний, хоч і цілком відносний, аналіз печаток зі зводу, складеного В. Яніним, надає безсумнівної переваги Федору Стратилату, що також не дає якихось підстав виділяти архангела Михаїла з «війська небесного» на князівських печатках.

Отже, як не спокусливо збільшити за рахунок князівських печаток коло джерел з питання про походження герба Києва, але з наведених вище причин це не уявляється можливим.

З введенням О. Стороженком до наукового обігу в 1894 р. свідчень київського біскупа Ю. Верещинського коло джерел з питання про походження герба Києва значно розширилося, але позиції архангела Михаїла в якості міського герба дуже похитнулися. Незважаючи на похилий вік, Ю. Верещинський брав активну участь у житті міста. Занепокоєний поганим станом київських укріплень, він склав невеличкого трактата з цього питання і запропонував сеймові розглянути його. Головна ідея Верещинського полягала в заселенні Верхнього Києва у межах давньоруських мурів. Разом з тим біскуп вважав за необхідне змінити і герб міста. Йому не подобалася «варварська куша з двома стрілами», котру він сподівався замінити на «голу руку з неба, що тримає королівський скіпер» — символ милості короля за вірність киян¹⁹. На зразок цього герба Верещинський створив ще два — для інших двох міст, які він збирався закласти у межах Верхнього Києва. Однак Верещинський жодним словом не згадує про архангела Михаїла як герб Києва, ніби його взагалі не існувало. Для високоосвіченого й схильного до публіцистики біскупа це було дивно.

Тому дослідники дійшли згоди, що архангел Михаїл як герб Києва до XVIII ст. взагалі міг і не існувати²⁰. С. Томашівський, наприклад, вважав, що «видіти в архангелі історичну традицію давнього княжого Києва може лише нічим невідперта догадка»²¹. М. Грушевський вважав, що за архангелом Михаїлом як гербом взагалі немає ніякої української традиції²².

Та все ж свідчень Верещинського було обмаль для однозначного висновку. Тому окремими дослідниками було висловлено досить цікаве припущення, що архангел Михаїл міг існувати поряд з кушею — гербом Верхнього Києва²³. Виходячи з того, що пізньосередньовічний Київ XVI—XVII ст. складався з кількох юридик, тобто окремі ділянки території міста перебували під юрисдикцією різних осіб, таке припущення уявляється цілком слушним, але має досить значні недоліки. По-перше, воно суперечить свідченням Верещинського. Було б дивно, якби біскуп нічого не знав про існуючий уже герб території, для якої він створював два нові і яку збирався забудувувати, а згодом навіть прибрати у свою власність. По-друге, це припущення не узгоджується з фактичним станом речей на Старокиївській горі. Адже Верхнє місто (або Верхній Київ), на відміну від Подолу, Біскупщини, Замку або володінь Лаври на Печерську, не утворювало собою єдиної

¹⁹ Верещинський Ю. Киев 300 лет назад // Киевская старина.— 1894.— Т. 44.— С. 413.

²⁰ Смирнов Я. И. Указ. соч.— С. 211, 418.

²¹ Томашівський С. Український національний герб // Неділя (Львів).— 1912.— 29 верес.

²² Див.: Климкович Р. Діяльність М. Грушевського у царині української геральдики і сфрагістики // Укр. історик (Нью-Йорк; Мюнхен).— 1966.— № 1—2.— С. 82—90; Гломозда М., Павловський О. Назв. праця.— С. 11.

²³ Арциховский А. В. Древнерусские областные гербы // Уч. зап. Москов. гос. ун-та.— 1946.— Вып. 93: История.— Кн. 1.— С. 44—45; Сургай Г., Скуленко І., Хижняк З. Древній герб міста // Веч. Київ.— 1962.— 15 листоп.; Румянцев В. В., Овсієнко О. Ф. Про давні герби Києва // Архіви України.— 1980.— № 3.— С. 64.

юридики, а складалося з багатьох, серед яких володіння Михайлівського монастиря ажніак не відігравали головної ролі.

У межах самого Верхнього міста, яке не відзначалося особливою залюдненістю, монастиреві належала лише та земля, на якій він стояв. Вся решта його території була державною власністю, підпорядкованю київському воеводі, і майже незаселеною. Виняток становив Софійський собор з монастирем біля нього. Лише не пізніше 80-х років XVI ст. київський воевода К. Острозький заснував у цьому місці слободу, поклавши початок заселенню Старокиївської гори.

До володінь же Михайлівського монастиря у навколишньому районі належали «поле за пробитим валом на Кудрявці за єврейським кладовищем над річкою Кудрявець» та Введенська нива над Хрещатиком, яку монастир одержав досить пізно, десь на рубежі XVI—XVII ст. Отже, володіння Михайлівського монастиря ажніак не відзначалися ні значною площею, ні заселеністю, щоб претендувати ще й на самостійний герб. Це взагалі було невластиве землевласникам з православної церкви. Інша частина Старокиївської гори, що належала державі, також не мала якихось підстав для цього.

Можна припустити, що архангел Михаїл використовувався як герб володінь митрополичого Софійського собору, також незначних у цьому місці. Але ні давньоруські 18 печаток митрополії, наведені В. Яніним, ні печатки другої половини XVII ст., описані Болсуновським²⁴, не дають підстав вважати, що архангел Михаїл зійшов саме з них.

Таким чином, виходячи з юридичного стану території на Старокиївській горі та беручи до уваги її слабку заселеність у XVI—XVII ст., мусимо визнати, що вона не мала якихось підстав на отримання власного герба. Отже, гіпотеза про одночасове існування архангела та куші у XVI—XVII ст. як самостійних гербів окремих частин міста є бездоказовою.

На жаль, Я. Смирнов, зайнятий доведенням авторства Вестерфельда, лише констатував, що медаль Радзивілла можна розглядати як джерело до вивчення питання про герб Києва, і далі цього не пішов.

А варто було б. Адже ж на медалі бачимо зображення куші саме у гербовому щиту — цілком так, як це було на гербах держав, міст та осіб у тогочасній геральдиці. До того ж воно ще поєднується й із Золотою брамою — пам'ятником-символом давньоруського Києва. Навколо куші, хоч і зміненої на луки (аби не порушувати «високий» античний стиль медалі, властивий медальєрному мистецтву XVII—XVIII ст.), і побудована уся сюжетна композиція. Про кушу (луки) йдеться і у напису на чільному боці медалі. Таким чином, завдяки зображенню на медалі, маємо цілком достовірне свідчення про герб Києва середини XVII ст.

Однак на медалі, як і у Верещинського, відсутнє зображення архангела Михаїла. Якби він на той час використовувався як герб Києва, чи хоча б окремої його частини, воно обов'язково мало бути на медалі. Цього вимагали тогочасні канони, і це не відповідало інтересам замовника. Важко припустити, щоб Я. Радзивілл, високоосвічена людина з питань історії, що приділяла неабияку увагу збиранню старожитностей (під час перебування у Києві він відвідав давньоруські храми, лаврські печери, можливо, займався пошуками скарбів у Софії), не міг нічого не знати про архангела Михаїла як герб Києва, який той існував на той час. Адже ж саме з метою увічнення власної військової слави він запросив до походу художника А. Вестерфельда. Радзивілл не міг відмовитися від зображення ще одного герба переможеного противника.

С. Дадлер, який був добре обізнаний з традиціями німецької та французької шкіл медальєрного мистецтва, виконував найвідповідаль-

²⁴ Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. — Киев, 1899.

ніші замовлення на найзнаменніші події того часу, зокрема, здобуття незалежності Голландією, укладення Вестфальського миру тощо, ніяк не міг допустити грубого порушення канонів і прибрати архангела з ескізу медалі, якби він там був.

Отже, лишається єдине пояснення відсутності архангела на медалі — він тоді не існував ані як герб Києва, ані як герб його окремої частини. Таким чином, у поєднанні з відомостями Верещинського і завдяки медалі маємо вже два безсумнівні свідчення про відсутність архангела Михаїла як герба Києва у XVI ст. та першій половині XVII ст. Як герб міста він починає використовуватися лише у XVIII ст.

До цього додамо ще досить цікаву інформацію з аналізу козацьких прапорів, що існували до 1651 р.

Автентичні малюнки 25 прапорів, які використовувалися козаками до літа 1651 р., зберігаються у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки ім. М. С. Салтикова-Щедріна в Ленінграді, куди вони потрапили у 1805 р. з колекції рукописів та автографів П. П. Дубровського, а до останнього, в свою чергу, — з архіву Радзивіллів. На думку відомого дослідника Я. Д. Ісаєвича, ці малюнки могли бути зроблені Вестерфельдом під час його перебування у Києві²⁵.

В сучасній літературі вони більш відомі як прапори Чернігівського та Київського полків. Атрибутація частини прапорів як таких, що належать до Чернігівського полку, незаперечна, а от віднесення інших 12 прапорів виключно до Київського полку викликає певні сумніви. Виходячи із зображень на прапорах та обставин створення малюнків, Я. Ісаєвич вважав, що «такі прапори могли належати не козакам, а магістратській сторожі або цехам»²⁶.

Справді, за місяць до зайняття Києва литовським військом, 26 червня під Ріпками було частково розбито Чернігівський полк, полковник Небаба загинув. Можливо, саме тоді Радзивілл і захопив згадані прапори. Київський полк під командуванням А. Ждановича уникнув поразки і вчасно залишив місто. Отже, його прапори не могли потрапити до рук Радзивілла. А от прапори, які зберігалися у Києві і належали магістрату міста, цілком могли дістатись Радзивіллові.

Слід зазначити, що 21 липня 1649 р. Київський полк був вщент розбитий Радзивіллою під Лоевом, і його прапори могли потрапити в руки переможця ще тоді. Але після укладення Зборівського трактату військо Радзивілла було розпущено, оскільки, як завжди, не вистачило грошей для платні. Сам Радзивілл увесь 1650 рік спокійно жив у Вільно, лише двічі виїздив на сейм до Варшави. Отже, захоплені ним під Лоевом козацькі прапори ніяк не могли знову опинитися в Києві влітку 1651 р.

На трьох з дванадцяти київських прапорах зображено кушу (лук), і ні на жодному немає зображення архангела Михаїла. Таким чином, існує ще третє, хоч і не цілком незаперечне, свідчення про київський герб середини XVII ст.

То як же архангел Михаїл міг потрапити до російських гербівників?

Відповідь на це запитання, слідом за іншими дослідниками, дає В. В. Рум'янцева: «Герб Києва зберіг зображення ангела, яке зафіксоване у польських гербівниках»²⁷. Справді, у польському гербівнику К. Несецького знаходимо опис герба Київського воєводства часів Речі Посполитої: білий (срібний) ангел стоїть на червоному тлі, тримаючи у руках меч та піхви, опущені додолу²⁸.

²⁵ Ісаєвич Я. Д. Бойові прапори козацького війська // Укр. іст. журн. — 1963. — № 1. — С. 85.

²⁶ Там же. — С. 87.

²⁷ Рум'янцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. — Киев, 1986. — С. 97.

²⁸ Niesiecki K. Herbars Polski. — Lipsk, 1839. — Т. 1. — S. 166.

Після приєднання України до Росії перед урядом постало питання про внесення назв та відповідних гербів трьох приєднаних земель — Київської, Чернігівської та Переяславської — до царського титулу. За зразок було взято старі польські герби воєводств, які зазнали лише певної модифікації. Це цілком відповідало тогочасній герботворчій практиці. Так, у давнього двоголового чернігівського орла було віднято одну голову, щоб не порушувалася субординація; київський же ангел втратив піхви, отримавши щит і зайнявши більш вояцьке положення. У такому вигляді він існував і далі. Спочатку не було змінено навіть червоного кольору поля, на якому зображено ангела. Лише на початку XVIII ст. він став блакитним (лазуровим).

Цікаво, що й у першому опису герба, який навів О. Лакієр з реєстру гербів, затвердженого Сенатом у 1730 р., не названо ім'я київського ангела²⁹. Отже, на той час це питання ще не було цілком з'ясовано. «Можливо, при зведенні до системи міських та обласних емблем, — вважає В. В. Рум'янцева, — давнє тлумачення київського герба на нове, «архангела Михаїла», було зроблене довільно»³⁰. В усякому разі, відомо, що перший голова Геральдмейстерської комісії Ф. Санті, складаючи міські емблеми, використовував старі польські гербівники. Згодом зроблені ним ескізи використав Ф. Мініх, який очолив комісію після арешту Санті.

Виникає запитання, чим керувався польський уряд, надаючи Київському воєводству у середині XVI ст. саме цей герб? Відповідь на нього підказує К. Несецький, котрий, посилаючись на невідомі давні джерела, пише, що руські князі (Литовської держави) використовували на своїх корогах зображення святого Єржі, підперезаного мечем³¹.

Отже, чи не слід шукати коріння архангела Михаїла у давньому культові бога-воїна, який, сягаючи у давнину, до середини XVI ст., міг набути форми ангела-воїна, а відтоді трансформуватись на архангела Михаїла? Однак це вже тема іншого дослідження.

Одержано 06.02.91.

Автор пришел к выводу, что «куша» как единый общий городской герб Киева функционировала с конца XV в. до второй половины XVII в. Лишь после вхождения Украины в состав Российского государства она была заменена изображением архангела Михаила, которое с некоторыми изменениями было заимствовано с герба Киевского воеводства Речи Посполитой. Наличие же изображения ангела на воеводском гербе может быть объяснено древним культом бога-воина.

²⁹ Лакієр А. Б. Указ. соч.— С. 292.

³⁰ Рум'янцева В. В. Указ. соч.— С. 97.

³¹ Niesiecki K. Op. cit.— S. 550.

* * *

В. А. Потульницький (Київ)

Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919—1924 рр.)

Перебування М. С. Грушевського в еміграції, створення ним у Відні Українського соціологічного інституту і діяльність останнього досі залишаються недостатньо дослідженими питаннями в українській і зарубіжній історіографії. Автор зробив спробу висвітлити цей період життя і діяльності вченого, використовуючи вперше введені до наукового обігу архівні матеріали.